

Яноўская, В.В. Моўнае пытанне ў Рымска-каталіцкім касцёле Беларусі (60-я гг. XIX — пачатак XX ст.): славянская і літоўская гістарыяграфія / В.В. Яноўская // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 2. / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. — Минск : БГУ, 2007. — С. 152–162.

В. В. Яноўская

**МОЎНАЕ ПЫТАННЕ Ў РЫМСКА-КАТАЛІЦКІМ
КАСЦЁЛЕ БЕЛАРУСІ (60-я гг. XIX — ПАЧАТАК XX ст.):
СЛАВЯНСКАЯ И ЛИТОВСКАЯ ГИСТАРЫЯГРАФИЯ**

«Гонар беларускага народа не павінен дазволіць, каб яго родная мова ў яго роднай Беларусі была ніжэйшай і горшай, чым чужая»

Krynica. Katalickaja tydniowaja gazeta. 1919, 14 wiereńnia

Сярод актуальных праблем гісторыі хрысціянскай царквы ў Беларусі, як сведчыць айчынная гістарыяграфія пачатку 90-х гг. XX ст., значнае месца заняла праблема моўнай сітуацыі ў хрысціянскіх святынях. І хаця храналагічна і тэматычна навуковая праблема «русіфікацыі каталіцкага касцёла Беларусі» вужэй, бо адносіцца да 60-х гг. XIX — пачатку XX ст. і тычыцца рымска-каталіцкага касцёла Беларусі, яна з'яўляецца складовай часткай агульнай праблемы, вастрыня якой засталася такой жа адчувальнай і напрыканцы XX — пачатку XXI ст. Праблема выклікала дыскусію не толькі (і нават не столькі) сярод навукоўцаў, але і шырокай грамадскасці. На старонках айчыннага друку, таксама як і больш за стагоддзе назад на старонках тагачаснага расійскага друку, разгарнуліся цэлыя «баталіі». Пачатак спрэчкам (якія ўмоўна можна назваць «На якой мове гаварыць з Богам?») паклаў гісторык, вядомы прыхільнік і знаўца беларускай мовы Леанід Міхайлавіч Лыч. Яго артыкулы, прысвечаныя моўнаму пытанню ў хрысціянскіх канфесіях у гістарычным ракурсе, што друкаваліся на старонках газеты «Літаратура і мастацтва», былі на той час не заўсёды дакладнымі ў навуковым сэнсе, чым выклікалі вострую крытыку з боку праваслаўнага духавенства. Разам з тым яны з'явіліся тым каталізатарам, што падштурхнуў гісторыкаў да больш актыўнага навуковага вывучэння праблемы.

Асобныя думкі і меркаванні Л. Лыча па праблеме моўнага пытання ў хрысціянскіх святынях выліліся ў кнігу, ва ўступным слове якой, звяртаючыся да чытача, аўтар з папрокам піша: «І ў нашыя дні хрысціянскае духавенства Беларусі працягвае здзіўляць увесь цывілізаваны свет сваім упартым нежаданнем пусціць у храмы беларускае слова, весці на ім культурна-асветніцкую працу з вернікамі» [10, с. 4]. Паважаны даследчык мае рацыю. Разам з тым, відаць, нельга трактаваць праблему так адназначна. Гісторыя сведчыць, што на працягу двух стагоддзяў — XIX і XX — у асяродку хрысціянскага духавенства Беларусі час ад часу з'яўляліся святары, што здзіўлялі сваёй упартасцю ў другім — перамагаючы ўсе перашкоды, уживалі родную беларускую мову ў набажэнстве.

«Крыкам збалелай душы» назвалі ліст каталіцкага святара Уладзіслава Чарняўскага аб становішчы рыма-каталіцкага касцёла ў Беларусі, дасланы ў 1987 г. на міжна-

---

Яновская Валентина Васильевна — заведуючая сектаром историографии и методов исторического исследования Института истории НАН Беларуси, кандидат исторических наук, доцент

родную канферэнцыю ў Лодзі «Беларусы, літоўцы, украінцы, палякі — перадумовы пагаднення» [19, с. 1]. Шмат прыкрасцяў і пакут за ўвядзенне ў набажэнства беларускай мовы прыйшлося яму перанесці ад тых, ад каго чакаў ён падтрымкі і дапамогі — іншых каталіцкіх святароў. Вось і нарадзіліся ў душы беларускага святара словы, што не могуць не ўзрушыць: «Чужыя пацеры, чужая царква, чужая вера, чужы святар, чужая Маці Божая і Госпад Бог чужы, або прынамсі польскі» [19, с. 1]. Характарызуючы рэлігійную сітуацыю ў Беларусі на пачатку XX ст. і пазней, ён з распачху адзначае, што пасля Першай сусветнай вайны не далі адрадыцца беларускаму народу: «Хто? Браты-суседзі. Славяне. «Браты ў Хрысце»... Там на «рускай веры» вырасла бязбожжа — атэізм, тут «польская вера» заткнула рот «братам у Хрысце» — Беларусам» [19, с. 1].

Грамадская дыскусія 60-х гг. XIX ст. па пытанні ўвядзення рускай мовы ў каталіцкі касцёл Беларусі атрымала даволі шырокае асвятленне ў гістарычнай літаратуры як з боку сучаснікаў тых падзей, так і з

боку сучаснай айчыннай гістарыяграфіі. Тым не менш ёсць патрэба звярнуць на яе ўвагу, каб зрабіць параўнальны аналіз з той дыскусіяй, што разгарнулася ў канцы XX ст. Аналіз сведчыць, што моўная праблема засталася такой жа вострай для нашай тэрыторыі, як і раней. Многае мянялася з цягам часу. І перш за ўсё адносіны да самой рэлігіі і царквы. Але калі на постсавецкай прасторы пачалося рэлігійнае адраджэнне, то разам з вяртаннем хрысціянскіх каштоўнасцей вярнуліся (праўда, у некалькі іншай трактоўцы) і старыя праблемы. У чым жа бачыцца падабенства і рознае ў самой праблеме канца XIX — пачатку XX ст. і канца XX — пачатку XXI ст. і ў гістарыяграфічных падыходах да яе асвятлення?

Спачатку аб самой праблеме. На нашу думку, яе вастрэйшая засталася, дзякуючы таму што засталася аснова, база, на якой яна выспявала. База гэтая — нацыянальны акрас, характар рыма-каталіцкага касцёла і праваслаўнай царквы ў Беларусі. Формула «католік — паляк», «праваслаўны — рускі», стаўшая ў XIX ст. класічнай для нашай тэрыторыі, не простая ідэалагічная выдумка. Яна мела пад сабой рэальны падмурак.

За тую стагоддзі, што пражылі беларускія землі, згубіўшы сваю дзяржаўнасць, згубілася і беларуская мова, як прызнак нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў. Не стала лепшай моўная сітуацыя і напрыканцы XX ст. Што тычыцца каталіцкага касцёла і праваслаўнай царквы, то і яны па-ранейшаму ўспрымаліся як «польская» і «руская» вера. Відаць, гэта і падштурхнула грамадазнаўцаў і грамадска-палітычных дзеячаў да пошукаў сваёй, «нацыянальнай рэлігіі».

Рознае ў дачыненні да праблемы бачыцца ў той галоўнай мэце, дасягнуць якой меркавалася раней і зараз праз вырашэнне моўнай сітуацыі ў святынях. І калі цяпер галоўнай мэтай у вырашэнні праблемы з'яўляецца ўвядзенне беларускай мовы ў хрысціянскія святыні, то раней мэтай была іншая. Па-першае, яна тычылася (у той ці іншай меры) усіх канфесій і рэлігій, акрамя праваслаўнай, прычым у цэнтры спрэчак было пытанне ўвядзення рускай мовы.

Па-другое, розніца і грамадскія страты — удзельнікі дыскусій. Зараз дыскусію распачала і падтрымлівала беларуская нацыянальна-свядомая інтэлігенцыя, апанентамі якой сталі праваслаўныя святары. Раней у спрэчках удзельнічалі прадстаўнікі расійскага (галоўным чынам, так званага «русского общества в Вильно») грамад-

ства разам з праваслаўным духавенствам — на адным баку¹, на другім — абаронцы «польскасці». Галасы на карысць беларускай мовы былі, але вельмі слабыя і нярэдка з наяўнасцю таго ж «русіфікатарскага» паху. Аб гэтым далей.

Такім чынам, праблема ўвядзення рускай мовы ў каталіцкае набажэнства яшчэ на стадыі яе тэарэтычнай прапрацоўкі выклікала дыскусію сярод сучаснікаў падзей і розныя пункты погляду на яе вырашэнне. Няма адзінства думак сярод даследчыкаў і на сучасным этапе. Разыходжанні, праўда, іншыя. Перш за ўсё — інстытуалізацыя дадзенай праблемы як навуковай і яе інтэгрыраванасць у кола іншых праблем. Ёсць розніца і ў тэрміналогіі. Распаўсюджванне атрымалі два тэрміны: «русіфікацыя» і «распалячванне» касцёла. Рознае і значэнне, што ўкладаецца аўтарамі ў дадзеныя тэрміны.

Сучасная айчынная гістарыяграфія, на маю думку, даволі пераканаўча падае гэтую праблему, як складовую частку дзяржаўнай палітыкі па вырашэнні «польскага пытання» [7]. Хаця думка гэтая не новая. Яна з'явілася ў беларускай гістарыяграфіі раней. С. М. Самбук у кнізе «Політыка царызма в Белоруссии во второй половине XIX века», разглядаючы праблему «самаўладдзе і шляхта», звярнула ўвагу на тое, што палітыка ўрада Расійскай імперыі па абмежаванні ў дзейнасці і правах рымска-каталіцкай царквы ажыццяўлялася скрозь прызму атаясамлення веравызнання з нацыянальнасцю [12, с. 40]. Пытанне аб увядзенні рускай мовы ў касцёльнае набажэнства не закранаецца ў кнізе, але канцэптуальна яно ўпісваецца ў сюжэт, які характарызуе канфесійную палітыку ўрада Расійскай імперыі з канца 60-х гг. як «стремление облечь свое вмешательство в дела церкви в более мягкие формы» [12, с. 89].

Так, у параўнанні з рэпрэсіўнымі мерамі супраць касцёла адразу пасля паўстання, настойлівымі спробамі ўмяшання ва ўнутрыкасцёльныя справы і нават у дагматы веры гэта былі і на самой справе больш «мяккія» меры. Але па сутнасці мянялася толькі тактыка барацьбы. Мэта заставалася ранейшай. Гэтая думка праходзіць у кнізе «Канфесіі на Беларусі (канец XVIII—XX ст.): «Пасля таго, як было падаўлена паўстанне 1863 г., палітыка царызма на беларускіх землях прыняла жорсткую накіраванасць на зацвярджэнне тут рускіх дзяржаўных асноў» [6, с. 71]. Дзеля гэтага, адзначаецца ў кнізе, трэба было задзейнічаць дзве сілы: праваслаўную царкву (як апору ў правядзенні дадзенай палітыкі) і каталіцкі касцёл (як сілу, якую трэба было нейтралізаваць). Упершыню ў гістарыяграфіі планы, накіраваныя на «распалячванне» касцёла, разгля-

¹ Маючы адну мэту — русіфікацыю беларускага каталіцкага насельніцтва, — прадстаўнікі расійскага грамадства тым не менш разыходзіліся ў поглядах на яе ажыццяўленне. Яскрава вылучыліся дзве канцэпцыі. Прыхільнікі першай лічылі, што касцёл павінен заставацца польскамоўным (сярод іх М. Каяловіч, І. Аксакаў, праўда, у далейшым апошні змяніў свае погляды), гаварылі, што ўвядзенне ў касцёл рускай мовы механічна зробіць раўнапраўным становішча каталіцтва і палякаў з праваслаўнымі. А гэта не будзе спрыяць праваслаўю і русізму ў краі. Прыхільнікі распалчвання касцёла (М. Каткоў, П. Бацюшкаў і інш.) сцвярджалі, што беларусы — гэта тыя ж рускія і іх трэба абараніць ад паланізацыі і паступова русіфікаваць, каб у хуткім часе схіліць у праваслаўе.

Як адзначае літоўскі даследчык Д. Сталюнас, у расійскім афіцыйным і грамадскім дыскурсах 1860-х гг. «выкрystalізаваліся» дзве канцэпцыі нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Адна частка прытрымлівалася «традыцыйнаму разуменню рускасці, галоўным крытэрыем нацыянальнай ідэнтыфікацыі лічыўся рэлігія. Аднак пасля так называемага Польскага або Январскага востання 1863—1864 гг. у расійскім грамадстве і афіцыйным дыскурсе усё актывнее стала пранікаць больш мадэрнае разуменне нацыянальнай ідэнтычнасці, аб'яўляўшае галоўным атрыбутам нацыянальнасці ўжо не рэлігію, а язык...» // Д. Сталюнас. Ідэнтыфікацыя, язык і алфавіт літоўцаў у расійскай нацыянальнай палітыцы 1860-х гадоў // *Ab imperio*. № 2, 2005. С. 228.

даюцца ў дадзенай кнізе як адно са звенняў абмежавальнай палітыкі царскага ўрада на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў². Бо расійская дасавецкая гістарыяграфія, звяртаючыся да праблемы, ставіла на мэце даць ідэалагічнае абгрунтаванне неабходнасці яе вырашэння. Савецкая гістарыяграфія не звяртала ўвагу на гэты аспект, практычна выключыўшы гісторыю канфесій са сваіх даследчыцкіх праблем.

Генезіс уяўленняў у беларускай гістарыяграфіі аб ролі і месцы каталіцкага касцёла ў праблеме «паланізацыі беларускіх зямель» у перыяд іх знаходжання ў складзе Расійскай імперыі, а пазней у вырашэнні «польскага пытання» даецца ў кнізе А. Смаленчука [13, с. 19—21]. Даследчык этнічнай гісторыі Беларусі П. Церашковіч лічыць, што «іменна палітыка расійскай адміністрацыі оказывала наибольшее влияние на этнонациональные изменения второй половины XIX в.». Пры гэтым найбольш эфектыўным яе напрамкам аўтар лічыць той, які «условно можно было назвать «декатолизацией — православизацией» [17, с. 134].

Выходзячы з вышэйсказанага, тэрмін «распалячванне» падаецца больш карэктным для навуковага ўжывання. Бо, па-першае, ён выкрывае стратэгічны накірунак палітыкі Расійскай дзяржавы, адлюстроўвае сутнасць праблемы. Па-другое, гэты тэрмін больш шматгранны і не абмяжоўваецца толькі моўным і рэлігійным аспектамі (хаця, мабыць, і стрыжнявымі на тым этапе) праблемы³. Што пацвярджаецца гістарычнымі фактамі.

Праціўнікі ўвядзення рускай мовы ў каталіцкае набажэнства бачылі ў гэтым не толькі рэлігійныя моманты. Так, адзін з іх (І. Аксакаў) выказаў свае меркаванні ў шэрагу артыкулаў, якія былі надрукаваны ў газеце «Москва» ў 1867 г. У адным з артыкулаў ён пісаў: «В языке не вся народность. Предания, созданные историей, понятия и побуждения, этими преданиями воспитанные и к языку большей частью равнодушные — вот в чем главным образом состоит народность и на чем она держится. На основании уже этой общей истины вопрос вероисповедный в Западном крае не может быть отстранен от вопроса о народности» [18, с. 63—64].

Праціўнікі ўвядзення ў касцёл рускай мовы лічылі, што пытанне трэба вырашаць у комплексе. Яны ўзгадвалі тры сродкі, якімі, на іх думку, карысталіся палякі для апалчвання рускага народа (мелася на ўвазе беларускае насельніцтва каталіцкага веравызнання. — В. Я.). Гэта, па-першае, польскі маёнтак з польскім памешчыкам, польскай мовай і штодзённасцю. Па-другое, польская тайная школа. І па-трэцяе, польскі касцёл з польскім ксяндзом, польскім малітоўнікам і польскай пропаведдзю. Усе тры сродкі моцныя, але найбольш моцны з іх — польскі касцёл, бо ён мае «божественный авторитет» [18, с. 12].

² Папярэдне гэтая думка была апрабавана аўтарам — В. Яноўскай (Грыгор'евай) — у 1996 г. на міжнародным хрысціянскім кангрэсе ў Любліне і атрымала падтрымку з боку польскага каталіцкага гісторыка М. Радвана, які таксама займаўся праблемамі канфесійнай палітыкі Расійскай імперыі на далучаных землях у XIX — пачатку XX ст. Гл.: Grigorjeva V. The Russification of the Roman Catholic Church in Belorussia (the Second Half of the 19th and Beginning of the 20th Centuries) // Churches — States — Nations. Lublin, 2000.

³ Прадстаўляе цікавасць у сувязі з вышэйсказаным трактоўка тэрміна «русіфікацыя» («zruszczenie») аўтарамі кнігі «О языке російским в пабоіцтвіе католіцкіім». Найперш, лічаць аўтары, гэта ўвядзенне рускай мовы. Згодна з памкненнямі расійскага ўрада, мова павінна стаць пануючай у заходніх губернях (як у Маскве, Пецярбурзе і г. д.) у войску, школах, прыватным жыцці і нават у касцёле. Русіфікацыя, адзначаецца далей, вядзе за сабой «раскаталічванне» краю, дзе, як лічыць расійская грамадская думка, рэлігій прыроднай з'яўляецца праваслаўе.

Засяродзіць увагу на дадзеным аспекце праблемы нас прымусіла наяўнасць розных пунктаў погляду на яе ў гістарыяграфіі. Сказанае вышэй, што сучасная беларуская гістарыяграфія даволі пераканаўча падае гэтую праблему, як складовую частку дзяржаўнай палітыкі па вырашэнні «польскага пытання», не азначае адсутнасці іншых падыходаў. Так, даследчык А. Бендзін лічыць, што ў Расійскай імперыі наогул адсутнічала падстава для правядзення абмежавальнай палітыкі ў дачыненні да каталіцкага касцёла, бо «организирующим принципом российской политики в отношении присоединяемых народов была не этническая, не религиозная, а социальная ассимиляция...» [2, с. 125]. Такім чынам, сцвярджае ён, у Расійскай імперыі «...отсутствовало жесткое противопоставление подданных, принадлежащих к государственной Русской Церкви, официально называемой в качестве «первенствующей и господствующей», всем остальным конфессиям и религиям» [2, с. 125].

Ці адпавядала гэта рэчаіснасці? Звернемся да думак тых, хто жыў у пачатку ХХ ст. на гэтай тэрыторыі. Вось што пісаў на гэтую тэму вядомы дзеяч беларускага нацыянальнага адраджэння Антон Луцкевіч⁴: «Правительство решило уничтожить здесь все польское, считая Белоруссию «искони русским краем», а так как признаки национальные и вероисповедальные часто смешиваются и даже отождествляются, то все репрессии направлялись одновременно против поляков и против всех вообще католиков, следовательно и против части католической белорусов» [3, с. 66].

І яшчэ адна невялікая вытрымка з «Всепоподаннейшего отчета...» віленскага, гродзенскага і ковенскага генерал-губернатора П. Святаполк-Мірскага Мікалаю II: «Роковые обстоятельства и условия жизни местного населения вынуждали Правительство при издании тех или иных льготных или ограничительных законов по землевладению в Северо-Западном крае придерживаться принципов не народности, а вероисповедания... Став с 1863/1684 года упорно на точку зрения разделения местного населения на две категории: часть православную и часть католическую, Правительство наше было, без сомнения, затруднено в решении многих весьма важных для края вопросов...» [1, с. 99].

Вылучаючы агульныя тэндэнцыі сучаснай літоўскай гістарыяграфіі па праблеме канфесійнай палітыкі Расійскай імперыі ў Літве і Беларусі, даследчык Д. Сталюнас адзначыў на міжнароднай канферэнцыі, якая адбылася ў Вільні 2—3 кастрычніка 2003 г., што Расійская імперыя з самага пачатку мела паслядоўную палітыку, накіраваную на ліквідацыю каталіцтва. Гэтая лінія праходзіла і ў яго дакладзе «Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е гг. XIX в.». У ім ён адзначае, што падобныя памкненні меліся не толькі ва ўрадавых структурах, але і ў расійскім грамадстве. У 60-я гг. XIX ст., адзначае Д. Сталюнас, былі «заметны попытки разъединения католицизма и польской национальности...» [16, с. 308].

У дачыненні да беларускага насельніцтва, лічыць ён, «местные чиновники и отчасти православное духовенство стремились к обращению в православие всех белорусов-католиков. Поэтому использовались не только поощрительные, но и принудительные меры» [16, с. 344].

---

⁴ Рукапіс артыкула А. Луцкевіча быў знойдзены А. Смальянчук у аддзеле рукапісаў ЦБ АН Літвы. Артыкул датуецца 1910—1911 гг. У 1998 г. ён быў у поўнай адпаведнасці з арыгіналам надрукаваны ў «Гістарычным альманаху», № 1.

Польская гістарыяграфія таксама разглядае моўную праблему ў каталіцкім касцёле ў якасці складовай часткі дзяржаўнай палітыкі Расійскай імперыі на далучаных землях. Менавіта ў палітычным становішчы зямель ВКЛ бачаць карані моўнай праблемы ў касцёле прадстаўнікі польскай гістарыяграфіі. Як у літоўскім, так і ў беларускім выпадку, лічаць яны, «былі то справы *narodowyscowe*, што мелі свой адбітак на касцёльнай арэне» [21, с. 94].

Аналіз поглядаў сучасных расійскіх гісторыкаў на праблему палітыкі Расійскай імперыі ў дачыненні да Паўночна-Заходняга краю даецца ў кнізе А. Камзолавай «Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ». Агульнае ў іх работах яна бачыць у адмаўленні ад «однозначно негативных оценок» гэтай палітыкі [8, с. 11]. Што тычыцца нацыянальнай палітыкі, даследчыца адзначае: «Как зарубежные, так и отечественные (расийскія. — В. Я.) исследователи приходят к заключению, что не существовало единой политики «русификации» в масштабах всей Российской империи, как не было у русского правительства и общего «руководящего плана» в отношении ассимиляции нерусских народов. Существовала лишь общая долгосрочная стратегия» [8, с. 10]. Увядзенне рускай мовы замест польскай у каталіцкае набажэнства даследчыца лічыць найбольш прыкметнай мерай канфесійнай палітыкі апошняй трэці XIX ст. [8, с. 319]. Аналізуючы падзеі скрозь прызму дзейнасці мясцовай адміністрацыі, яна прыходзіць да высновы, што ініцыятыва віленскага генерал-губернатора Патапава аб замене польскай мовы рускай грунтавалася на імкненні

вывесці дадзеную праблему за межы нацыянальнай палітыкі: «...именно язык, а не вера, должен был стать одним из факторов русификации Северо-Западного края, способствуя, как говорилось в официальных документах, разъединению вопроса религиозного от вопроса о народности» [8, с. 321].

Метадалагічныя падыходы сучаснай расійскай гістарыяграфіі да вырашэння праблемы моўнай палітыкі ў Расійскай імперыі прапаноўвае навуковы часопіс «Ab Imperio». Другі нумар часопіса за 2005 г. прысвечаны тэме «Языки самоописания империи и нации». Галоўны матыў нумара (па ацэнцы падыходаў рэдакцыі часопіса і артыкулаў расійскіх аўтараў) заключаецца ў тым, што прадуманай, мэтанакіраванай моўнай палітыкі ў Расійскай імперыі наогул не было. У адказах прафесара У. Алпатава прадстаўніку рэдакцыі прагучала такая думка: «...целенаправленного и осознанного поворота к национальной политике в области языка в истории нашего государства никогда не было. В царской России, конечно, русификация шла, иногда бывали очень решительные попытки обрусения. ...Но, с другой стороны, до того, чтобы превратить всех подданных Российской империи в русских, было далеко. И, конечно, такая цель на ближайшую перспективу не ставилась» [5, с. 115—116]. Сярод тых тэрыторый, на якія распаўсюджваліся «решительные попытки обрусения», былі, зразумела, і беларускія землі. Адмаўляючы ў цэлым наяўнасць мэтанакіраванай моўнай імперскай палітыкі і свядомую сувязь яе з палітыкай нацыянальнай, У. Алпатаў тым не менш адзначае, што моўная палітыка ў Расіі была рознай. Залежыла гэта ад розных фактараў, сярод якіх ён вылучае два галоўныя. Першы — імкненне да асіміляцыі. Прычым, калі ў дачыненні да насельніцтва Сярэдняй Азіі або Поўначы такая задача не ставілася, то ў дачыненні да беларусаў і ўкраінцаў «вопрос ставился даже не в плане ассимиляции, а в плане постепенного стирания различий внутри русского этноса». Другі фактар — страх сепаратызму. У дадзеным выпадку размова ідзе аб польскім сепаратызме, дзе

важную ролю адыгрываў рэлігійны фактар. Не адмаўляе У. Алпатаў і тое, што «на западе Российской империи политика бывала очень жесткой, особенно во времена Александра Второго...» [5, с. 105]. Праўда, нічога асаблівага ў гэтым аўтар не бачыць, больш таго — такі падыход, на яго думку, добра ўпісваўся ў агульнаеўрапейскі кантэкст: «...в это время и в большинстве европейских стран языковая политика в отношении меньшинств была очень жесткой...» [5, с. 105].

«Імперскі падыход» да бачання і вырашэння праблемы дэманструе і другі прадстаўнік сучаснай расійскай гістарыяграфіі М. Даўбілаў. Ён прапанаваў паглядзець на праблему ўвядзення рускай мовы ў каталіцкае дадатковае набажэнства як на адно са звёнаў у ланцугу «вялікіх рэформаў», вылучыўшы канчатковую мэту — вызваленне ад ўлады Папы Рымскага і магчымасць непасрэднага ўздзеяння на рымскіх католікаў імперыі⁵. Тэарэтычнае абгрунтаванне гэтай думкі мы знаходзім у ягоным артыкуле «Превратности кириллизации: запрет латиницы и бюрократическая русификация литовцев в виленском генерал-губернаторстве в 1864—1882 гг.». У артыкуле адзначаецца: «В процессе подготовки и проведения реформ модернизировались глубинные представления о самих задачах государства, его управленческом потенциале, об интенсивности коммуникации и плотности контакта между агентами власти и подданными. Мерилом эффективности управления становится способность властей непосредственно воздействовать на значительные, более или менее гомогенные группы населения, являющиеся объектом статистического учета по разным параметрам — демографическим, вероисповедным, языковым и пр.» [4, с. 226].

Падзеі 1905—1907 гг. спрыялі абуджэнню рэлігійна-нацыянальнага руху, што паставіла перад урадам Расійскай імперыі шэраг новых праблем. За перыяд першай расійскай рэвалюцыі было прынята больш 20 законаў і пастаноў па рэлігійным пытанні. Асобае месца сярод гэтых заканадаўчых актаў займае закон ад 17 красавіка 1905 г. У дачыненні да моўнага пытання ў законе гаварылася: «Признать, что во всякого рода учебных заведениях в случае преподавания в них закона Божия инославных христианских исповеданий таковое ведется на природном языке учащихся, причем преподавание это должно быть поручаемо духовным лицам подлежащего исповедания и, только при отсутствии их, светским учителям того же исповедания» [11, с. 258].

Такім чынам, сама пастаноўка пытання — «прыродная мова» — выклікала новы аспект праблемы, які раней амаль не адчуваўся, — увядзенне ў жыццё католікаў-беларусаў (у тым ліку і касцёльнае) беларускай мовы. Гэты аспект праблемы, хаця і не атрымаў да гэтага часу належнага навуковага асэнсавання, усё ж час ад часу выклікаў і працягвае выклікаць цікавасць гісторыкаў як айчынных, так і замежных.

Сярод тых, хто першымі засяродзілі сваю ўвагу на дадзенай праблеме, прыкметнае месца займае ксёндз А. Станкевіч. У кнізе «Родная мова ў святыхнях» ён разглядае праблему галоўным чынам праз лёсы каталіцкіх святароў. З пункту погляду сучаснай гістарыяграфіі гэтая кніжка не з'яўляецца

навуковым даследаваннем. Гэта расказ пра падзеі, сучаснікам многіх з якіх быў ён сам. Але тыя, няхай і нешматлікія моманты, да якіх ён звяртаецца, даюць магчымасць узяць такія недаследаваныя аспекты

⁵ Гэтыя думкі былі агучаны ім на вышэйгаданай канферэнцыі ў Вільні ў 2003 г. у дакладзе «Бюрократические дискуссии о проекте введения русского языка в католическое богослужение (1860-е гг.)». Доклад, на жаль, не ўвайшоў у матэрыялы канферэнцыі.

праблемы, як роля і месца, што займала моўнае пытанне ў касцёле не толькі ва ўнутранай, але і знешняй палітыцы Расійскай імперыі, дакладней, ва ўзаемаадносінах Санкт-Пецярбурга і Рыма, а таксама месца ў ёй беларускай мовы⁶. А. Станкевіч прыводзіць дакумент аб звароце царскага ўрада ў Рым з просьбай «скасаванне сваю забарону ад 11.07.1877 г. аб увядзенні расійскай мовы ў касцёл нашага краю без згоды на гэта Св. Айца». Каталіцкія епіскапы Расійскай імперыі атрымалі адказ, які тлумачыў пазіцыю Рыма ў дадзеным пытанні ў новых умовах. Дакумент гэты знойдзены намі ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве, і мы маем магчымасць самі пераканацца ў тых зменах, што адбыліся ў поглядах Рымскай курыі ў дачыненні да рускай мовы.

ПОСЛАНИЕ

Папскаго Статс-Секретаря к римско-католическим епископам России относительно языка в римско-католическом дополнительном богослужении

Рим. Октябрь. 1906 г.

«Апостольский престол, всегда заботясь о спасении душ... во все времена допускал, чтобы каждый народ мог пользоваться родным языком при отправлении того, что называется дополнительным богослужением (т. е. проповеди слова Божия, катехизис, вопросы при совершении крещения и брака и другое в том же роде).

Теперь же, с наступившей в Российской империи переменной вероисповедных условий и при данной каждому возможности вступить в Римскую церковь, легко можно предвидеть, что с помощью Бога некоторые из русского народа соединятся с католическим исповеданием. Поэтому, чтобы устранить всякого рода двусмысленные явления и предупредить могущие возникнуть затруднения, Его Святейшество повелел объявить нижеследующее:

Вышеупомянутый документ Св. Конгрегации⁷ составляет лишь ответ, данный на вопрос по частному случаю.

Не запрещается, чтобы ответы, даваемые при совершении крещения или брака русскими восприемниками и брачующимися, произносились на русском языке. Что же касается проповеди слова Божия, Катехизиса, молитв и набожных песен, то вообще должен употребляться тот язык, который принадлежит большей части населения или по крайней мере язык той группы верующих, которой особенно принадлежит данная церковь»

РДГА у С.-Пецярбурзе, ф. 821, воп. 125, спр. 278, арк. 46.

Відавочна, што галоўнай прычынай гэтых зменаў з'яўляецца магчымасць расшырэння ўплыву рымска-каталіцкай царквы на рускамоўнае насельніцтва імперыі. Разам з тым, адзначае А. Станкевіч, расійскі ўрад быў незадаволены неадназначнасцю адказа і імкненнем Рыма трымаць пытанне пад сваім кантролем, таму накіраваў другі ліст з просьбай аб увядзенні ў дадатковае набажэнства беларускай і ўкраінскай мовы, «спадзяючыся праз гэтыя мовы лягчэй увесці ў касцёл мову расійскую» [9, с. 72]. Гэты

⁶ Гэтыя аспекты, у тым або іншым ракурсе і аб'ёме, прысутнічаюць амаль ва ўсіх працах, што тычацца моўнага пытання ў касцёле. Але сістэмнага даследавання па іх пакуль што не маеца ні ў айчынай, ні ў замежнай гістарыяграфіі.

⁷ Маецца на ўвазе Дэкрэт Кангрэгацыі інквізіцыі ад 11 ліпеня 1877 г., які не ўхваляў увядзенне рускай мовы ў дадатковае набажэнства. Адносна дадзенай «забароны» або «неухвалення» з боку Св. Кангрэгацыі сярод царкоўных гісторыкаў Польшчы існуе думка, што такога дакумента не было. І што пасланне Папскага Статс-Секратара несапраўднае. Але праца ў архівах Мінска, Вільні, С.-Пецярбурга з дакументамі 70-х гг. XIX — пачатку XX ст., выяўленне не толькі дадзенага дакумента, але і шматлікіх ускосных даных сведчыць на карысць таго, што падзеі гэтыя мелі месца.

дакумент і адказ на яго з боку Рыма да гэтага часу невядомы айчынай гістарыяграфіі, таму лічу неабходным спыніцца на гэтым моманце і перадаць развіццё падзей словамі А. Станкевіча. Ён сцвярджае, што 29 чэрвеня 1907 г. кардынал Мэры дэль Валь накіраваў у адрас рыма-каталіцкіх епіскапаў ліст, у якім высвятлялася, дзе і калі можна было ўжываць у касцёлах мову беларускую і ўкраінскую: «...Цяпер расійскі ўрад прадставіў новую падобную справу, што тычыцца жыхароў тых правінцый, якія завуцца Беларуссю і Маларуссю, каб гэтыя так жа ў дадатковым набажэнстве маглі карыстацца сваім дыялектам (гутаркай). Вось жа ў якіх парафіях мае быць ужываная беларуская ці маларасійская гутарка, з волі саміх жыхароў трэба даведацца, такім аднак спосабам, што калі паўстане

непаразуме́нне між духавенствам і веруючымі, каб справа была перададзена найвышэйшаму суду Апостальскай Сталіцы» [9, с. 71—72]. Аналіз гэтага дакумента і тое, як ён быў успрыняты каталіцкім духавенствам, — справа далейшага вывучэння дадзенай праблемы.

Яшчэ некалькі гадоў назад невялікі і даволі разрознены матэрыял не даваў магчымасці вылучыць дадзены аспект у асобны навуковы накірунак. Гістарыяграфія валодала нешматлікімі фактамі, галоўным чынам з твораў А. Станкевіча, і яго свверджаннем, што «на працягу ўсяго XIX ст. беларуская мова мела, хаця і вельмі сціплае, месца ў беларускім касцёле, каб у пачатку XX ст. заняць ужо месца больш пачэснае» [9, с. 71]. А вось што хавалася за гэтым «вельмі сціплым» месцам, акрамя дзейнасці асобных ксяндзоў-беларусаў, было невядома. Не кажучы ўжо пра суцэльны малюнак таго, як беларуская мова змагалася за свае правы ў касцёле. І хаця гэты аспект праблемы яшчэ чакае свайго глыбокага даследавання, пачатак яму ўжо пакладзены. І пакладзены агульнымі намаганнямі беларускіх і літоўскіх гісторыкаў.

У артыкуле літоўскага гісторыка Д. Сталюнаса «Границы в пограничье: белорусы и этнолингвистическая политика Российской империи на западных окраинах в период великих реформ» звяртаецца ўвага на той факт, што калі ў 1848 г. Мікалай I забараніў ужыванне рускай мовы ў набажэнстве «замежных» веравызнанняў, забарона гэтая не тычылася моваў «прочих наречий» і маларасійскай [15, с. 288]. І можна пагадзіцца з даследчыкам, што прыклады ўжывання ў той час беларускай мовы ў каталіцкім набажэнстве не з'яўляліся выказваннем «белорусофильских побуждений», а проста неабходнасцю — беларусы не разумелі іншых моў. Пераканаўчай падаецца і ацэнка Д. Сталюнаса матывацыі прапановы папчыцеля Віленскай навучальнай акругі А. Шырынскага-Шыхматава аб замене польскай мовы ў каталіцкім набажэнстве (там, дзе жыў «народ русский») мясцовым дыялектам. «Учитывая, — піша Сталюнас, — взгляды А. Ширинского-Шихматова на допущение белорусского языка в начальных школах и издание «Разказов на белорусском наречии», можно утверждать, и в этом случае белорусский язык рассматривался только как временная мера, которая должна проложить путь русскому языку» [15, с. 289]. Разам з тым супярэчлівым падаецца тэзіс гэтага гісторыка ў дачыненні да другой паловы XIX ст., што з пачаткам «Вялікіх рэформ» сітуацыя змянілася: «Институализация «белорусского наречия» (в школе, костеле и т. д.) могла разрушить концепцию триединой русской нации» [15, с. 290]. І справа не ў самой тэзе — тэарэтычна яна падаецца даволі прывабнай. А ў тым, што аб інстытуалізацыі беларускай мовы ў той час гаварыць заўчасна: яшчэ не наспела сітуацыя ні ў беларускім грамадстве, ні ў разуменні грамадства расійскага. Упэўненасць жа ў трыадзінстве рускай нацыі была настолькі моцнай, што сумніву не

падвяргалася і магчымасць яе падарваць не бачылася. Гэтая перакананасць (у тым ці іншым выглядзе) дайшла аж да сённяшняга дня — ці не лепшае таму пацвярджэнне? На карысць дадзенай гіпотэзе граюць і сведчанні аб тым, што беларуская мова ў касцёле ў XIX ст. — «толькі эпизоды моўна-канфесійнай сітуацыі таго часу» [14, с. 145]. А вось што тычыцца таго, што «перспектыва беларускамоўнага касцёла пужала ўлады і праваслаўную царкву», то гэты аспект, думаецца, патрабуе больш глыбокага аналізу.

Супярэчлівыя факты, вядомыя сучаснай гістарыяграфіі (нават тая невялікая колькасць, што прыведзена ў дадзеным тэксце), сведчаць, што ўсё было не так проста і адназначна. І калі ў першыя часы знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі ўлады і праваслаўная царква чураліся беларускай мовы галоўным чынам з-за лацінскага шрыфту, баючыся, што пад відам беларускай будзе ўмацоўвацца мова польская і польскамоўны рыма-каталіцкі касцёл, то з увядзеннем кірыліцы гэтая праблема адпала. І мове беларускай надавалася толькі значэнне «мясцовага дыялекта», што сведчыла не аб «польскасці», а аб «рускасці» яе носьбіта. І бачылася яна ўладам толькі ў выглядзе «часовага мастка» для беларусаў-католікаў для пераходу ад польскай да рускай мовы. Менавіта так я разумею той факт, што ў 1848 г. забарона на рускую мову ў каталіцкім касцёле не распаўсюджвалася на беларускую. Так я разумею і прапановы Шырынскага-Шыхматава і перакананні ў сваёй «беларускасці» галоўнага русіфікатара беларускага касцёла Ф. Сянчыкоўскага; дазвол на выкладанне Закона Божага на «прыроднай» мове для дзяцей-католікаў згодна з указам 17 красавіка 1905 г.; зварот урада Расійскай імперыі да Папы Рымскага з просьбай дазволіць увядзенне ў каталіцкае набажэнства беларускай (і маларасійскай) мовы (1907 г.). Хаця і не выключаю, што больш глыбокае даследаванне гэтай праблемы можа ўнесці карэктывы ў яе разуменне і трактоўку.

Такім чынам, гістарыяграфічны аналіз моўнай праблемы ў каталіцкім касцёле Беларусі ў 60-я гг. XIX — пачатку XX ст. сведчыць аб даволі высокай навуковай цікавасці да яе як з боку айчыннай, так і замежнай гістарыяграфіі. Але, адзначаючы выпрацоўку на сучасны момант агульнапрынятых пунктаў

погляду на розныя аспекты праблемы ў айчыннай гістарыяграфіі, неабходна адзначыць і наяўнасць некаторых момантаў, што «не ўпісваюцца» ў гэтыя рамкі. Прычына гэтага бачыцца ў адсутнасці грунтоўнага аналізу асобных аспектаў праблемы на першым этапе яе распрацоўкі (этапе выяўлення і збору эмпірычнага матэрыялу) і знаходжанні гэтых аўтараў пад відавочным уплывам расійскай гістарыяграфіі. Што тычыцца непасрэдна сучаснай расійскай гістарыяграфіі, то ў большасці сваёй яна застаецца на пазіцыях захавання «адзінай і непадзельнай Расіі», апраўдання імперскіх метадаў кіравання шматлікімі нацыямі і народнасцямі, што ўваходзілі ў склад еўрапейска-азіяцкай імперыі Раманавых.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларускі гістарычны часопіс. 1997. № 2. (Сам дакумент знаходзіцца ў РДГА ў С.-Пецяярбурзе. Быў знойдзены і падрыхтаваны да друку беларускімі гісторыкамі М. Бічом і В. Пічуковым.)
2. *Бендин А. Ю.* Православная Церковь и проблемы формирования русского национального самосознания: особенности белорусского опыта (конец XIX — начало XX в.) // Россия и Беларусь: от века XIX к веку XXI. Брест, 2004.
3. Гістарычны альманах. 1998. № 1.

161

4. *Долбилов М.* «Превратности кириллизации: запрет латиницы и бюрократическая русификация литовцев в виленском генерал-губернаторстве в 1864—1882 гг.» // Ab Imperio. 2005. № 2.
5. Интервью с Владимиром Алпатовым «В современной России нет определённой языковой политики...» // Ab Imperio. 2005. № 2.
6. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII—XX ст.). Мн., 1998.
7. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII—XX ст.). Мн., 1998; *Смалянчук А. Ф.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — 1917 гг. Гродна, 2001; *Тоць С. М.* Беларуская вёска на мяжы эпох змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (на матэрыялах Гродзеншчыны XIX — першай трэці XX ст.). Гродна, 2002; *Яноўская В. В.* Хрысціянская царква ў Беларусі ў 1863—1914 гг. Мн., 2002; *Терешкович П. В.* Этническая история Беларуси XIX — начала XX в. Мн., 2004.
8. *Комзолова А. А.* Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. М., 2005.
9. *Ks. Ad. Stankiewicz.* Rodnaja mowa u ńwiatyniach. Wilnia. 1929.
10. *Лыч Леанід.* Хрысціянства ў этнакультурным жыцці Беларусі (ад старажытнасці да 1917 г.). Віцебск, 2005.
11. Полное собрание законов Российской империи. Т. XXV. 1905. Отд. 1. СПб., 1909.
12. *Самбук С. М.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. Мн., 1980.
13. *Смалянчук А. Ф.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864—1917 гг.
14. *Смоленчук А.* Попытки введения русского языка в католическое богослужение в Минской и Виленской диоцезиях в 60—70-е гг. XIX в. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 20. Vilnius, 2002.
15. *Сталюнас Д.* Границы в пограничье: белорусы и этнолингвистическая политика Российской империи на западных окраинах в период великих реформ // Ab imperio. 2003. № 1.
16. *Сталюнас Дарюс.* Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия // Метральtis XXI. Vilnius, 2005.
17. *Терешкович П. В.* Этническая история Беларуси XIX — начала XX в. Мн., 2004.
18. Цыт. па: *Чихачев Д. Н.* Вопрос о распоряжении костёла в прошлом и настоящем. С.-Петербург, 1913.
19. *Чарняўскі Уладзіслаў.* Ліст святара аб палажэнні Каталіцкай Царквы ў Беларусі. Лёндан, 1988.
20. O języku rosyjskim w naboieństwie katolickim. Kraków, 1889.
21. Studia z historii kościoła u Polsce. T. 5. Warszawa, 1979.

162